

Sanctification of Baghdad: From Symbolic Policies to Architectural Power and Fabricated Hadiths

Farid Sadeghi¹

Gholamhossein Zargari-Nejad²

Sina Foroozesh³

Abstract

During the Abbasid era, Baghdad, as the capital of the caliphate, played an unparalleled role in the Islamic world. The city was not only the political and administrative center of the caliphate but also, due to its economic position, extensive trade routes, and congregation of scholars, became a scientific, cultural, and religious hub of the Islamic world. Its significance during this period stemmed from the simultaneous implementation of precise policies, advanced urban engineering, and the utilization of religious symbolism and monumental architecture, all of which reinforced the legitimacy of the Abbasid caliphate. This article focuses on the interplay of three key dimensions—geographical planning, architecture, and religious narratives—and demonstrates how the selection of Baghdad's location, urban design, and networks of religious storytelling collectively contributed to consolidating the Abbasid capital. The main research problem examines the role of geographic selection, urban planning, and religious narrative construction in establishing Baghdad's status as the capital and center of Abbasid legitimacy. The findings indicate that positioning the Tigris as the city's axis, creating trade routes to the east and west, designing a central core including the Grand Mosque and the Caliphal Palace with architectural symbols such as the green dome, and utilizing hadiths attributed to the Prophet and Imam Ali (peace be upon him) all played a role in reinforcing Baghdad's political, religious, and economic legitimacy. This strategic combination demonstrates that Baghdad was not merely a product of natural or economic features but the result of deliberate governmental planning and cultural-religious symbolization. The research methodology is historical-analytical, based on both primary and secondary sources including geographical, historical, and hadith texts, and reconstructs Abbasid decision-making patterns and symbolic practices through comparative analysis.

Keywords: Baghdad, Abbasids, Symbolic Policies, Sacralization, Political Legitimacy.

-
1. Department of History, SR. C, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
farid.sadeghi92@gmail.com <https://orcid.org/0009-0000-3720-2827>
 2. Department of History, SR. C, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author).
zargari53@gmail.com
 3. Department of History, SR. C, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
sinaforoozesh@gmail.com

Mesopotamian Political Studies, 2025, Vol. 4, Issue 3, pp. 367-394.

Received: 06 September 2025, **Accepted:** 30 November 2025

Doi: 10.22126/mps.2025.12742.1090

Copyright © The Authors
Publisher: Razi University.

Extended Abstract

1. Introduction

This study examines the deliberate processes through which the early the Abbasid government transformed Baghdad from a newly founded administrative center into a sacralized capital that embodied political legitimacy and cultural authority. It argues that Baghdad's elevation to a quasi-sacred "capital of the caliphate" was not an incidental consequence of geography or commerce but the result of an integrated policy of spatial planning, monumental architecture, and manufactured religious narratives. The central research question asks: Which mechanisms—geographic selection, urban design, and religious storytelling including fabricated traditions—were employed to sacralize Baghdad and consolidate Abbasid legitimacy? The study finds that the Abbasid project combined strategic site selection along the Tigris, a concentric city plan that centralized palace and mosque, and the promotion or fabrication of prophetic and Ali-attributed traditions, all of which operated together to naturalize and legitimate Abbasid rule in the collective Muslim imagination.

2. Theoretical Framework

The analysis draws on the "urban power and symbolism" paradigm, which treats cities as political texts: urban form, monuments, and toponymy are instruments through which rulers encode authority and transmit ideology across space and time. Following Grabar and Lefebvre, the framework posits that architectural form and the production of urban space are means of political communication and legitimacy production. Within this theoretical lens, Baghdad's circular plan, axial organization, ceremonial core (Grand Mosque and Caliphal Palace), defensive rings, and sacralized toponyms act as semiotic devices that made political claims visible, routinized, and durable. The framework also integrates discourse analysis of religious traditions to assess how narrative engineering (including weak or spurious hadiths) functioned as a discursive technology complementing physical symbolism.

3. Methodology

This research is historical-analytical and comparative. Primary sources (contemporary and near-contemporary Arabic chronicles, geographies, and hadith compilations) are systematically read and cross-referenced with secondary literature in urban history, Islamic studies, and architectural history. Key chronicles and geographies (e.g., al-Tabari, al-Maqdisi, Khātib al-Baghdādī) supply descriptive and anecdotal evidence about planning decisions, symbolic elements (e.g., the Green Dome, the equestrian standard), and attributed prophetic/'Ali traditions. The study subjects these texts to source criticism—evaluating isnād chains, authorial date, and contextual congruence—to distinguish likely later fabrications from earlier attestations. Architectural and spatial

descriptions are analyzed to reconstruct the intended semiotic program of the city (centrality, defensibility, axiality), while comparative readings with other medieval urban projects help isolate uniquely Abbasid strategies.

4. Discussion

Findings unfold along three interrelated axes:

Geographic and Economic Strategy. The selection of the Tigris corridor provided Baghdad with multi-directional trade access (east–west connections) and fertile hinterlands. This choice served practical economic and military ends and also supported a narrative of centrality—Baghdad as the node linking diverse regions of the caliphate.

Urban Engineering and Architectural Symbolism. The city’s round plan—palace and Grand Mosque at the core, four gates opening to cardinal directions, concentric defensive rings—materialized the ideological claim that Abbasid rule represented cosmic, political, and administrative order. Monumental elements (the Green Dome, the palace complex, the equestrian effigy used as a public sign) functioned as mnemonic devices that signaled divine favor, imperial continuity (through selective appropriation of Sasanian forms), and surveillance-legitimacy: the center both sacralized and controlled.

Narrative Production and Religious Legitimization. A corpus of hadiths and prophetic-type sayings linking Baghdad to prophetic or Imamic prestige emerged in sources produced after the city’s foundation. Critical textual appraisal reveals many of these traditions to be late, weak in transmission, or tailored to fit Abbasid political objectives. Whether genuine or manufactured, these narratives succeeded in sacralizing Baghdad: they reframed urban pilgrimage, Friday communal practices, and everyday piety in ways that reinforced the city’s exceptional status and, by extension, the caliph’s religious-political credentials.

The interplay among these axes demonstrates a deliberate, multi-layered program of legitimation: physical form shaped experience and ritual practice, while discursive fabrication supplied theological justification—together producing a durable civic sanctity.

5. Conclusion and Suggestions

The study concludes that Baghdad’s emergence as the political, cultural, and spiritual nucleus of the Abbasid Caliphate was both an outcome of deliberate statecraft and a reflection of genuine historical centrality. The city’s geographical position along the Tigris, its architectural grandeur, and its role as a hub of scholarship and commerce endowed it with intrinsic power and prestige within the Islamic world. Yet, what truly distinguished Baghdad was the Abbasids’ ability to translate these natural and material advantages into enduring symbols of divine sanction and imperial authority.

Through a careful fusion of geography, architecture, and sacred narrative, the Abbasid rulers transformed Baghdad into a living representation of their universal claim to leadership. The city became not only the administrative heart of the empire but also a

tangible expression of the cosmic and moral order envisioned by the caliphate—an achievement that would define the Islamic urban tradition for centuries.

Suggestions:

Future research should further explore how urban planning and religious narrative interacted in other Islamic capitals (such as Cairo and Samarra) to shape enduring models of political legitimacy.

A philological and isnād-based analysis of Baghdad-related traditions could clarify the historical layering between authentic and politically motivated narrations.

Comparative spatial reconstructions using GIS and archaeological data would deepen understanding of how architecture and processional routes embodied authority and sacred symbolism.

Contemporary urban policy in Iraq and the wider Middle East might also draw lessons from Baghdad's example—illustrating how cities can harmonize material functionality with symbolic and cultural capital to strengthen national identity and cohesion.

تقدس بخشی به بغداد؛ از سیاست‌های نمادین تا معماری قدرت و احادیث جعلی

فرید صادقی^۱

غلامحسین زرگری‌نژاد^۲

سینا فروزش^۳

چکیده

بغداد در دوران عباسی به‌عنوان پایتخت خلافت، نقشی بی‌بدیل در جهان اسلام ایفا می‌کرد. این شهر نه تنها مرکز سیاسی و اداری خلافت بود، بلکه به‌واسطه جایگاه اقتصادی، مسیرهای تجاری گسترده و تجمع علما و دانشمندان، به کانون علمی، فرهنگی و مذهبی جهان اسلام تبدیل شد. اهمیت بغداد در این دوره ناشی از همزمانی سیاست‌گذاری دقیق، مهندسی شهری پیشرفته و بهره‌گیری از نمادسازی مذهبی و معماری نمادین بود که مشروعیت خلافت عباسی را تقویت می‌کرد. این مقاله با تمرکز بر هم‌افزایی سه محور کلیدی - سیاست مکان، معماری و روایت دینی - نشان می‌دهد که چگونه انتخاب موقعیت جغرافیایی بغداد، طراحی شهری و شبکه‌های روایت‌سازی مذهبی با هم در تثبیت پایتخت عباسی نقش داشتند. مسئله اصلی این پژوهش بررسی چگونگی نقش انتخاب موقعیت جغرافیایی، طراحی شهری و روایت‌سازی دینی در تثبیت جایگاه بغداد به‌عنوان پایتخت و مرکز مشروعیت عباسی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که انتخاب دجله به‌عنوان محور شهر، ایجاد مسیرهای تجاری به شرق و غرب، طراحی هسته مرکزی شامل مسجد جامع و قصر خلافت و نمادهای معماری همچون قبه سبز و بهره‌گیری از احادیث منسوب به پیامبر (ص) و امام علی (ع)، همگی در تقویت مشروعیت سیاسی، دینی و اقتصادی بغداد نقش داشتند. این ترکیب هوشمندانه نشان می‌دهد که بغداد نه صرفاً محصول ویژگی‌های طبیعی یا اقتصادی بلکه نتیجه برنامه‌ریزی هدفمند حکومتی و نمادگرایی فرهنگی-مذهبی بود. روش تحقیق این مطالعه تاریخی-تحلیلی و مبتنی بر منابع دست‌اول و متأخر شامل متون جغرافیایی، تاریخی و حدیثی است و با بررسی تطبیقی داده‌ها، الگوهای تصمیم‌گیری و نمادسازی عباسیان را بازسازی می‌کند.

واژه‌های کلیدی: بغداد، عباسیان، سیاست‌های نمادین، تقدس بخشی، مشروعیت سیاسی.

۱. گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

<https://orcid.org/0009-0000-3720-2827> farid.sadeghi92@gmail.com

۲. گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

zargari53@gmail.com

۳. گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

sinaforoozesh@gmail.com

۱. مقدمه

بغداد در نیمه دوم قرن دوم هجری و به ابتکار منصور عباسی تأسیس شد؛ شهری که در مدت کوتاهی به مرکز خلافت و یکی از مهم‌ترین کانون‌های تمدنی جهان اسلام بدل گردید و در چشم‌انداز عباسیان حامل معنایی فراتر از یک پایتخت سیاسی - اداری بود. تأسیس بغداد را باید در بستر تحولات سیاسی و اجتماعی عصر عباسی فهم کرد؛ زمانی که عباسیان که با شعار مذهبی «الرِّضَا مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ» به قدرت رسیده بودند، در پی آن بودند که خلافت خود را از سایه مراکز پیشین قدرت چون کوفه و دمشق بیرون بکشند و هویتی تازه برای خلافت تعریف کنند. پس از سقوط امویان و شکل‌گیری خلافت عباسی، نیاز به ایجاد پایتختی تازه و بی‌سابقه بیش از هر زمان احساس می‌شد. کوفه و دمشق هر یک با گذشته‌ای پرتنش و هویت‌های مذهبی و سیاسی رقیب همراه بودند: کوفه با گرایش‌های شیعی و تاریخ شورش‌های پی‌پی، و دمشق با میراث اموی و حافظه‌ای ناخوشایند برای عباسیان. در چنین شرایطی، بنیان‌گذاری بغداد پاسخی بود به ضرورت‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی و در عین حال تلاشی برای بازتعریف خلافت در قالبی نو. انتخاب بغداد در این راستا اقدامی صرفاً جغرافیایی یا نظامی نبود، بلکه بخشی از پروژه‌ای کلان برای بازسازی مشروعیت سیاسی و فرهنگی آنان به شمار می‌آمد. این شهر قرار بود همزمان نماد گسست از گذشته اموی و علوی باشد و در عین حال، جلوه‌ای از «مرکزیت الهی» و «قلب تمدن اسلامی» را به نمایش گذارد. از همین رو، فرایند تقدس‌بخشی به بغداد را باید نه امری طبیعی و خودجوش بلکه نتیجه سیاستی آگاهانه و چندلایه دانست که با هدف پیوند زدن قدرت سیاسی به قداست دینی طراحی شد.

مسئله اصلی این پژوهش بررسی فرایندی است که طی آن عباسیان توانستند بغداد را نه صرفاً به پایتخت سیاسی بلکه به شهری مقدس در ذهن مسلمانان بدل سازند. پرسش محوری چنین است: چه سازوکارها و ابزارهایی در این روند به کار گرفته شد و احادیث جعلی چه جایگاهی در این مهندسی معنوی ایفا کردند؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که عباسیان در این مسیر از سه محور اساسی بهره گرفتند: نخست، معماری قدرت و مهندسی فضایی از رهگذر طراحی مدور شهر، استقرار قصر و مسجد در مرکز و ایجاد نمادهایی چون قبه خضراء دوم، سیاست‌های نمادین و نام‌گذاری قدسی که بغداد را از یک پایتخت صرف به «مدینه السلام» و کانون معنویت ارتقا داد؛ و سوم، بساخت روایات دینی و جعل احادیث که بغداد را مرکز علم، فضیلت و برکت معرفی کرد.

اهمیت این بررسی در آن است که نشان دهد تقدس بغداد نه پدیده‌ای طبیعی یا برآمده از ویژگی‌های ذاتی شهر بلکه محصول راهبردی سیاست‌های فرهنگی-دینی عباسیان بوده است؛ سیاستی که با هدف تثبیت مشروعیت و مهندسی هویت خلافت شکل گرفت و بغداد را به نماد پیوند قدرت سیاسی و قداست دینی در جهان اسلام بدل ساخت.

۲. پیشینه پژوهش

درباره بغداد در دوره عباسیان مقالات متعددی نوشته شده است. از جمله بریحی‌نژاد و جدیدی (۱۳۹۱) نیز به مقایسه فرهنگ و تمدن شهر بغداد با قرطبه در قرن چهارم هجری پرداخته‌اند. جعفری‌هرندی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای به جنبه‌های اجتماعی مردم و واگرایی اجتماعی جامعه اسلامی در بغداد طی دوره آل‌بویه پرداخته است. بارانی و کارگر (۱۳۹۹) در مقاله خود به جایگاه عیاران و فعالیت‌های نظامی و مذهبی آنان در بغداد توجه کرده‌اند. کریمی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهش خود به بررسی ساختار شهری بغداد و تأثیر آن بر سلامت ساکنان آن در دوره اول عباسی پرداخته‌اند. خاتمی و جلالی (۱۴۰۲) ساختار شهر بغداد در عصر عباسیان را تحلیل کرده‌اند. مقالات ذکرشده با موضوع مقاله حاضر مرتبط نیستند. لذا بررسی فرایند تقدس بخشی به بغداد در عصر عباسی (سیاست‌های نمادین، با تکیه بر نقش معماری قدرت و احادیث جعلی) ضروری به نظر می‌رسد.

۳. مبانی نظری

مقاله حاضر بر اساس نظریه «شهر و قدرت»^۱ شکل گرفته است. نظریه مزبور بر این فرض استوار است که فضای شهری و طراحی معماری تنها بستری برای سکونت یا فعالیت‌های روزمره نیست، بلکه ابزارهایی مستقیم برای نمایش قدرت سیاسی و تثبیت مشروعیت حکومتی محسوب می‌شود (Grabar, 1987: 91). بر اساس این رویکرد، شهر به مثابه یک متن سیاسی و فرهنگی عمل می‌کند، به این معنا که هر انتخاب در طراحی خیابان‌ها، میدان‌ها، مسجدها و قصرها حامل پیام‌های نمادین است و به صورت آشکار یا ضمنی سلسله‌مراتب قدرت، مشروعیت حاکم و ساختار اجتماعی را

1. Urban Power and Symbolism

بازنمایی می‌کند (Lefebvre, 1999: 64). در این چارچوب، معماری شهری و شکل‌دهی فضاها نه تنها بر رفتار و تعاملات اجتماعی تأثیر می‌گذارند، بلکه پیام‌های سیاسی و ایدئولوژیک را نیز به نسل‌های بعد منتقل می‌کنند. به بیان دیگر، شهرسازی ابزاری ارتباطی است که حاکمان می‌توانند از آن برای تثبیت هویت سیاسی، مشروعیت مذهبی و پیامدهای فرهنگی قدرت خود استفاده کنند (Grabar, 1987: 91).

در دوران عباسیان، بغداد به‌عنوان پایتخت خلافت، نمونه‌ای برجسته از کاربرد فضای شهری به‌عنوان ابزار قدرت، نمادگرایی و مشروعیت سیاسی بود. طراحی مدور شهر نه تنها یک نوآوری شهری بود، بلکه بیانگر وحدت و تمرکز قدرت مرکزی عباسیان محسوب می‌شد. میدان‌ها و خیابان‌های بزرگ، مسجدها و مراکز اداری در موقعیت‌های استراتژیک، پیام‌های سیاسی و مذهبی واضحی منتقل می‌کرد؛ چنان‌که این فضاها حاکمیت عباسی، مشروعیت دینی و سلطه سیاسی را بازنمایی می‌کرد (Kennedy, 2004: 60). قصرها و نهادهای حکومتی در مکان‌هایی قرار گرفته بودند که تأثیر بصری و نمادین بر ساکنان شهر و زائران داشت، به‌گونه‌ای که معماری و شهرسازی به‌طور مستقیم در خدمت تثبیت قدرت سیاسی و مشروعیت خلافت قرار می‌گرفت.

این رویکرد نظری امکان می‌دهد تا تحلیل بغداد را فراتر از یک پدیده فیزیکی صرف در نظر بگیریم و فضا، معماری و شهرسازی را به‌عنوان ابزاری فعال برای مشروعیت‌بخشی و نمایش قدرت بررسی کنیم. همچنین، این چارچوب امکان بررسی پیوندهای تاریخی و معاصر را فراهم می‌کند. همان‌طور که طراحی و نمادهای شهری در بغداد عباسی برای تثبیت مشروعیت سیاسی کاربرد داشت، در بغداد و عراق امروز نیز پروژه‌های بازسازی، میدان‌ها و نمادهای شهری، بازنمایی هویت سیاسی و مذهبی و مشروعیت دولت‌ها و گروه‌های مختلف را دنبال می‌کند.

۴. سیاست‌های عباسیان در تقدس‌بخشی به بغداد

تقدس‌بخشی به بغداد در بطن سیاست عباسیان برای تثبیت خلافت و مشروعیت‌بخشی به خود جای می‌گیرد. عباسیان که با شعار مذهبی «الرَّضَا مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ» به قدرت رسیدند، پس از تثبیت سلطه نظامی، نیاز داشتند که خلافت را در چارچوبی مکانی-سیاسی بازتعریف کنند. ایجاد یک پایتخت جدید که هیچ‌گونه پیشینه علوی، اموی یا حتی فتنه‌گرانه نداشته باشد بخشی از این پروژه بزرگ بود. بغداد، مدینه السلام، نه فقط یک شهر بلکه یک بیانیه سیاسی-مذهبی بود.

۴-۱. گسست از گذشته؛ عبور از کوفه و دمشق

پیدایش و تأسیس شهر بغداد را باید در بستر شرایط سیاسی و اجتماعی دوران خود، چه در عراق و چه در جهان اسلام، مورد بررسی قرار داد. از ابتدای موفقیت حرکت عباسیان، آنان در پی ایجاد پایتختی بودند که بتواند در قلب مناطق تحت نفوذ خلافت واقع شود و بر اداره متمرکز حکومت تأثیرگذار باشد. در آن دوره، محدودیت‌های موجود در شیوه‌های حمل و نقل و شرایط نظامی، ضرورت انتخاب مکانی را ایجاب می‌کرد که هم دسترسی سریع به مراکز قدرت داشته باشد و هم توان دفاعی کافی فراهم آورد. به همین دلیل، انتخاب موقعیت جغرافیایی پایتخت، چه در شمال و چه در جنوب عراق، می‌توانست به‌طور مستقیم بر کارایی نظام اداری و توان مقابله با شورش‌ها تأثیر گذاشته و احتمال نافرمانی را افزایش دهد. عراق با جایگاه استراتژیک خود گزینه‌ای مطلوب برای تأسیس پایتخت عباسیان به شمار می‌آمد؛ چرا که عباسیان پیش از این نیز از خراسان به‌عنوان پایگاهی کلیدی در مبارزه با امویان بهره برده بودند (العمید، ۱۹۶۷: ۱۳). با این حال، عباسیان آگاهانه از دو مرکز قدیمی و پرتنش قدرت، یعنی کوفه و دمشق، فاصله گرفتند. کوفه به‌دلیل گرایش‌های قوی شیعی و وجود طرفداران علی بن ابی‌طالب و فرزندان‌ش، شهری پرتنش و مستعد شورش بود و عباسیان نمی‌خواستند پایتخت خود را در نزدیکی چنین مرکزی بنا کنند (الدوری، ۱۹۷۱: ۱۶۵). دمشق نیز که به‌عنوان پایتخت امویان شناخته می‌شد نماد خلافت بنی‌امیه بود و عباسیان به‌خوبی می‌دانستند که حفظ پایتخت در آنجا موجب بازتولید وفاداری و تعارض با حکومت جدید خواهد شد. علاوه بر این، فاصله بیابانی شام از مناطق شرقی خلافت، کنترل و مدیریت کارآمد را دشوار می‌ساخت (جواد، ۱۹۸۹: ۱/ ۲۷).

همزمان با این عوامل، شورش‌های مکرر از جمله شورش راوندیه که در دوران ساخت شهر هاشمیه به وقوع پیوست، نگرانی‌ها را بیشتر کرد. هنگامی که منصور به خلافت رسید، تأمین قدرتی مستحکم برای استحکام پایه‌های حکومت از اولویت‌های اساسی او بود. در میان اقدامات اولیه‌اش، ساخت شهری میان کوفه و حیره به نام «هاشمیه» قرار داشت، اما به‌دلیل وقوع شورش راوندیه و نگرانی از نزدیکی پایتخت به کوفه که متحدانه علیه عباسیان فعالیت می‌کرد، این پروژه به‌زودی رها شد.

همچنین روایت‌هایی وجود دارد که مردم کوفه در فساد سپاهیان منصور نقش داشتند (ابن‌العبری، ۱۹۹۴: ۲۱۰). در پی این تهدیدات، منصور تصمیم گرفت از کوفه فاصله گرفته و

مکانی امن و مناسب برای سکونت و استقرار نیروهایش بیابد. او شخصاً در جست‌وجوی محل مطلوبی برای تأسیس پایتخت بود تا جایی که به منطقه‌ای در کرخ رسید و برتری موقعیت جغرافیایی آن را دریافت. منصور درباره این نقطه گفت: «این مکان، اردوگاهی مناسب است.» وی مطلع شد که این منطقه میان دو رودخانه قرار گرفته و دشمن تنها از طریق پل یا قنطره قادر به دستیابی به آن خواهد بود، ویژگی‌ای که امنیتی ویژه برای پایتخت جدید فراهم می‌کرد (الفیروزآبادی، ۱۸۷۶: ۲/۵۹۹). به این ترتیب، انتخاب بغداد به عنوان پایتخت نه تنها بر پایه موقعیت جغرافیایی و نظامی ایده‌آل بود، بلکه نشان‌دهنده فاصله‌گیری عباسیان از تنش‌ها و مشکلات سیاسی و اجتماعی کوفه و دمشق بود که پیش از آن دو مرکز قدرت اصلی خلافت به شمار می‌آمدند. این انتخاب هوشمندانه بستر استقرار حکومتی متمرکز و مستحکم را فراهم آورد که توانست خلافت عباسی را به دوره‌ای جدید و موفق هدایت کند.

۴-۲. بغداد؛ پروژه‌ای مهندسی شده برای کنترل و اقتدار

ساخت بغداد را می‌توان به منزله پروژه‌ای سیاسی-مهندسی شده برای تمرکز قدرت و اعمال کنترل تلقی کرد؛ پروژه‌ای که در تضاد آشکار با ساختار ارگانیک، ناهمگون و تا حدی آشوب‌زده شهرهایی چون کوفه و بصره قرار می‌گرفت. این دو شهر به سبب تاریخچه اجتماعی-فرهنگی، واجد تنش‌های مذهبی به ویژه گرایش‌های شیعی و شورشی بودند و ساختارهای غیرمتمرکزشان در تقابل با خواست خلفای عباسی برای تمرکز قدرت قرار داشت. بغداد برخلاف آن‌ها، به شکل کاملاً برنامه‌ریزی شده و با الگویی هندسی، مدور و منطبق با منطق اقتدار طراحی شد. شهر بغداد به گونه‌ای طراحی شد که در آن نظم کالبدی، بازتابی از نظم سیاسی و کیهان‌شناختی تلقی می‌شد. چهار دروازه اصلی (خراسان، شام، بصره و کوفه) با محوریت مسجد جامع و قصر خلافت در مرکز شهر، نشان از طرحی امپراتوری داشت که نه تنها محل اقامت خلیفه بلکه نماد اقتدار عباسی تلقی می‌شد. در طرح شهر، حلقه‌های دفاعی، دیوارهای چندلایه و خندق‌های پیرامونی به وضوح بر جنبه نظامی-امنیتی تأکید داشت. در نوشته‌های نویسندگانی مانند خطیب بغدادی و ابن‌رسته بر این نکته تأکید شده که شهر تنها از طریق پل‌ها قابل دسترسی بود و در صورت تخریب آن‌ها، عملاً در برابر حمله دشمن نفوذناپذیر می‌شد (خطیب بغدادی، ۲۰۰۴: ۲/۶۹؛ ابن‌رسته، ۱۸۹۱: ۱۰۵). موقعیت شهر میان دجله و فرات، آن را به سان جزیره‌ای در دل آب بدل می‌کرد؛ خندقی به عرض حدود شش متر گرداگرد آن حفر شده بود و آب از همه جهات در آن روان می‌گشت.

این رویکرد نه فقط در دفاع شهری بلکه در طراحی اجتماعی-سیاسی نیز مؤثر بود. نظام کوچه‌ها و معابر به گونه‌ای طراحی شده بود که هرچه به مرکز شهر نزدیک‌تر می‌شدیم حلقه‌های امنیتی سخت‌گیرانه‌تری شکل می‌گرفت. منصور با این طراحی می‌کوشید حلقه‌ای از نخبگان نظامی و اداری وفادار را در پیرامون خویش جای دهد و با ایجاد فاصله فضایی-اجتماعی از توده مردم، ساختار اقتدار را عینیت بخشد. اگرچه برخی مانند ابن العبری نشان می‌دهند که منصور نمی‌خواست خانه‌ها بیش از حد به کاخ نزدیک باشند، اما واقعیت نشان می‌دهد که وزرا و فرماندهان نظامی در همان حریم مرکزی شهر اقامت داشتند؛ امری که خود تأکیدی بر جنبه اشرافی‌گری و نخبه‌گری این معماری سیاسی است (ابن العبری، ۱۹۹۴: ۱۶۸).

جالب توجه آنکه خود خلیفه منصور نیز در فرایند طراحی و نظارت بر نقشه شهر مشارکت فعالی داشت. مقدسی، یعقوبی و طبری روایت می‌کنند که منصور برای رؤیت نقشه کامل دستور داد با استفاده از پهن، نفت و آتش، خطوط طرح اولیه را به صورت بصری درآورند تا بتواند به درکی کلی از ساختار شهر دست یابد (ابن الطقطقی، ۱۳۶۰: ۲۲۰؛ یعقوبی، ۲۰۰۲: ۸-۱۲؛ الطبری، ۱۹۸۷: ۲۳۷/۶). این اقدام، فراتر از ابتکار فنی، بیانگر ذهنیت نظارتی و اراده کنترل‌گرایانه منصور در شکل‌دهی به فضای شهری است. قصر الذهب، یکی از عناصر محوری این طراحی، در قلب شهر و در جوار مسجد جامع قرار داشت. این قصر که با الهام از کاخ سفید تیسفون طراحی شده بود نماد پیوند خلافت عباسی با شکوه ایران شهری بود. ایوان آن شباهتی به طاق کسری داشت و در معماری‌اش طلا به وفور به کار رفته بود (خطیب بغدادی، ۲۰۰۴: ۷۳/۱، ۱۰۷). چنین عناصری در کنار نام‌گذاری‌هایی چون «قبة الخضراء» یا «دارالخلافة»، بر تلاش برای برساختن تصویری الهیاتی-سیاسی از قدرت خلافت دلالت داشتند؛ قدرتی که در مرکز جهان قرار دارد و همه چیز به سوی آن جهت‌گیری می‌کند. در مجموع، ساخت بغداد را باید تبلور پروژه‌ای دانست که هدف آن نه فقط ساختن پایتختی جدید بلکه شکل‌دهی به نظم نوین عباسی بود؛ نظمی که در آن فضا، اقتدار، دین و کیهان‌شناسی با یکدیگر درهم تنیده‌اند و شهر بازتابی مادی از آرمان سیاسی-الهی خلافت به شمار می‌آید.

۴-۳. سیاست‌های نمادین؛ نام‌گذاری‌ها و نشانه‌های قدسی

در راستای سیاست‌های نمادین عباسیان برای تثبیت مشروعیت خلافت خود، نام‌گذاری پایتخت جدید و استفاده از نشانه‌های قدسی نقش مهمی ایفا کرد. عباسیان بغداد را «مدینة السلام» نام نهادند؛

نامی که هم به معنای «شهر صلح» و هم با دلالت‌های معنوی از واژه «السلام» در فرهنگ اسلامی برداشت می‌شود. برخی منابع بر این باورند که این نام‌گذاری به دلیل قرار گرفتن شهر در منطقه‌ای موسوم به «وادی السلام» و نیز نزدیکی آن به رود دجله - که در روایات اسلامی واجد قداست بود - صورت گرفت (خطیب بغدادی، ۲۰۰۴: ۵۸/۱).

در منابع، بغداد نه تنها به عنوان مرکز سیاسی بلکه به منزله شهری با ابعاد قدسی و جهانی تصویر می‌شود. ابواسحاق الزجاج بغداد را مرکز جهان و دیگر مناطق را در حاشیه آن می‌داند و ابوالفرج البیضا نیز آن را «شهر اسلام» می‌نامد؛ زیرا دولت نبوی و خلافت اسلامی در آن مستقر شده، رشد یافته و ریشه دوانیده است. او همچنین آب‌وهوای بغداد را از همه جا بهتر و نسیم آن را لطیف‌تر توصیف می‌کند (حموی، ۱۹۹۷: ۱/۴۶۱). با این حال، درباره منشأ واژه «بغداد» روایت‌های گوناگونی وجود دارد که بسیاری از آن‌ها ریشه‌های غیرعربی و پیشااسلامی دارند. ابن طباطبا بغداد را شهری مبارک می‌داند و بر این باور است که هیچ خلیفه‌ای پیش از عباسیان در آن اقامت نگزیده است. حموی در معجم‌البلدان به روایتی اشاره می‌کند مبنی بر اینکه نام «بغداد» از زبان چینی گرفته شده و برگرفته از نام پادشاه چین (بغ) بوده است. طبق این روایت، سود حاصل از تجارت در این منطقه باعث شد مردم بگویند: «بغ داد»، به معنای «این عطای پادشاه است» (باقوت الحموی، ۱۹۹۷: ۱/۴۵۶).

خوارزمی نیز در مفاتیح‌العلوم واژه «بغ» را به معنای بت، بزرگ یا پادشاه می‌داند و ضمن اشاره به واژه‌هایی مانند «بغستان» برای پرستشگاه بتان، احتمال می‌دهد که نام بغداد از ترکیب «بغ» و «داد» و به معنای «عطیه خدا / پادشاه» آمده باشد (خوارزمی، ۱۸۹۵: ۷۱). این تفسیر نزد برخی زبان‌شناسان مانند ابن‌دستویه به چالش کشیده شده، اما همچنان در منابعی چون نوشته‌های حمزه اصفهانی نیز بازتاب یافته است؛ وی می‌نویسد که نام بغداد از پادشاهان چین گرفته شده و واژه «بغ داد» به معنای «عطای شاه» بوده است. افزون بر این، در منابعی چون التنبیه و الاشراف مسعودی به ریشه‌های دینی و آیینی پیشازرتشتی بغداد اشاره شده. مسعودی معتقد است که پیش از زرتشت، در این ناحیه بتی به نام «بغ» پرستش می‌شده است (مسعودی، ۱۳۸۱: ۱۰۰). همچنین در کتاب علاقی‌النفیسه ابن‌رسته آمده است که مردم بغداد را جایگاه بتان می‌پنداشته‌اند (ابن‌رسته، ۱۸۹۱: ۱۰۸). مطالعات زبان‌شناختی جدیدتر مانند بررسی وهبی نیز بر ریشه ایرانی نام بغداد تأکید دارند و

آن را مشتق از واژه‌هایی آریایی مرتبط با زبان کاسی‌ها (به عنوان شاخه‌ای از زبان‌های هندواروپایی و مادر فارسی) می‌دانند. وی با استناد به شواهد تاریخی و زبان‌شناسی، این دیدگاه را که بغداد واژه‌ای با ریشه فارسی است تقویت می‌کند (وهبی، بی تا: ۵). در مجموع، سیاست نام‌گذاری بغداد از سوی عباسیان، در کنار بار معنایی صلح، عدالت و ارتباط با مفاهیم قدسی، در واقع بخشی از پروژه‌ای بزرگ‌تر برای خلق یک مرکز سیاسی-فرهنگی با جلوه‌های جهانی، پیشاسلامی و اسلامی بود. چنین ترکیبی امکان ایجاد هویتی چندلایه برای پایتخت خلافت عباسی را فراهم می‌کرد؛ شهری که نه تنها مرکز خلافت بلکه نماد صلح، اقتدار، میراث ایرانی و معنویت اسلامی تلقی می‌شد.

۴-۴. بهره‌گیری از ابزارهای علمی برای ایجاد قداست

نقش نجوم، هندسه و علوم فنی در فرایند ساخت شهر بغداد، نه تنها در بُعد فنی و سازمان‌دهی قابل بررسی است، بلکه کارکردی نمادین و سیاسی نیز داشت و به نوعی در جهت مشروعیت بخشی کیهانی و الهی به شهر جدید عباسیان عمل کرد. در منابع آمده است که منصور عباسی در روند ساخت بغداد از خدمات منجمان سرشناسی چون نوبخت و ماشاءالله بهره گرفت. او نه تنها آغاز ساخت شهر را بر اساس طالع‌بایی و تعیین روز مناسب توسط منجمان رقم زد، بلکه پس از پایان عملیات ساخت نیز از ایشان خواست که سرنوشت شهر را پیش‌بینی کنند. گفته شده در آن هنگام، طالع در برج قوس قرار داشت؛ نشانه‌ای که به باور اهل نجوم، دال بر عظمت، آبادانی و عمر دراز شهر بود. به گزارش ابن کثیر، یکی از منجمان به منصور گفت: «در ادله ستاره‌ها آمده است که هیچ‌گاه در اینجا خلیفه‌ای به مرگ طبیعی نخواهد مرد.» منصور با لبخند پاسخ داد: «این همه از فضل خداست و او هر چه بخواهد انجام می‌دهد» (ابن کثیر، ۱۹۷۷: ۹۸/۱۰). این پیش‌گویی بعدها در اشعار شاعران نیز بازتاب یافت. از جمله عماره بن عقیل بن بلال بن جریر بن الخطفی در وصف بغداد چنین سروده است:

صفا العیش فی بغداد و اخضرّ عوده	و عیش سواها غیر خفض و لا غصّ
تطول بها الأعمار، إنّ غذاءها	مریء، و بعض الأرض أمراً من بعض
قضى ربّها أن لا یموت خلیفة	بها، إنه ما شاء فی خلقه بقضى
تمام بها عین الغریب، و لا تری	غریباً بأرض الشام یطمع فی الغمض
فإن جزیت بغداد منهم بقرضها	فما أسلفت إلّا الجمیل من القرض

وإن رمیت بالهجر منهم وبالقلی فما أصبحت أهلاً لهجر ولا بغض^۱
(یاقوت الحموی، ۱۹۹۷: ۱/ ۴۶۱)

در همین منبع، یعنی معجم‌البلدان، گزارشی با جزئیات بیشتری آمده است که خود منجم به نقل از تجربه شخصی بیان می‌کند: «زمانی که منصور خواست بغداد را بسازد، از من خواست که طالع را بگیرم. این کار را انجام دادم و دیدم که طالع در خورشید و در برج قوس است. به او خبر دادم که از روی ستاره‌ها، طول عمر و عظمت شهر و نیاز مردم به آن را پیش‌بینی می‌کنم. سپس گفتم: همچنین خبری دیگر هست که شما را شاد می‌کند، ای امیرالمؤمنین. گفت: چه خبری؟ گفتم: در ادله ستاره‌ها آمده است که هیچ‌گاه در اینجا خلیفه‌ای به مرگ طبیعی نخواهد مرد. او تبسم کرد و گفت: الحمد لله بر این نعمت، این از فضل خداست که به هرکس بخواهد می‌دهد و خداوند صاحب فضل عظیم است.» (همان‌جا).

بدین‌سان، از همان ابتدا، شهر بغداد با نوعی مشروعیت کیهانی به‌عنوان شهری مقدر در نزد خداوند و هماهنگی با نظم ستارگان به تصویر کشیده شد. اما این وجه نمادین، با بهره‌گیری جدی از علوم فنی، مهندسی، هندسه و نجوم نیز همراه بود. به‌ویژه، منصور برای اجرای دقیق پروژه ساخت شهر، فراخوانی به نواحی مختلف صادر کرد. در این فراخوان، عبارتی به کار رفته که نشان می‌دهد مخاطبان آن صرفاً کارگران ساده نبودند، بلکه افرادی با مهارت‌های تخصصی بوده‌اند. در فراخوان آمده است که هرکس «به چیزی از کارهای ساختمانی آشناست» به بغداد اعزام شود. واژه «به چیزی» در اینجا قابل‌توجه است و نشان می‌دهد که منصور در پی جذب نخبگان فنی و متخصصان بوده است. در نتیجه همین سیاست، چهره‌های برجسته‌ای در زمینه‌های مختلف علمی و فنی در پروژه ساخت بغداد مشارکت یافتند: ابوحنیفه نعمان بن ثابت و حجاج بن أرقطه که در زمینه هندسه و تقسیمات شهری تبحر داشتند، عبدالله بن محرز، عمران بن وضاح و شهاب بن کثیر از

۱. زندگی در بغداد گوارا و خوش است و رونق گرفته، و زندگی در غیر آنجا نه راحت است و نه آسوده.

در آنجا عمرها بلندتر می‌شود؛ زیرا خوراکش گواراست، و برخی سرزمین‌ها از برخی دیگر گواراترند.

خدای آن مقرر کرده که هیچ خلیفه‌ای در آن نمی‌میرد، زیرا او هرچه بخواهد در آفرینش حکم می‌کند.

چشم غریب در بغداد به خواب می‌رود، ولی در سرزمین شام، غریبی را نمی‌بینی که در خواب آسوده باشد.

اگر بغداد از مردمش پاداش وامی را گرفت، تنها نیکی و زیبایی را پیش‌تر وام داده بود.

و اگر از سویشان به جدایی و دشمنی دچار شد، او هرگز سزاوار جدایی یا کینه نبود.

مهندسان برجسته، ابراهیم بن محمد فزاری و زبیری از منجمان نامدار عصر (ابن الطقطقی، ۱۳۶۰: ۲۲۰؛ مقدسی، ۱۳۷۴: ۱۲۱؛ یعقوبی، ۲۰۰۲: ۸-۱۲؛ الطبری، ۱۹۸۷: ۶/۲۳۷).

طرح معماری شهر بغداد که بر نقشه‌ای دایره‌ای شکل استوار بود، شاید در ابتدا برای منصور نامفهوم یا حتی مخاطره‌آمیز به نظر می‌رسید. او برای درک بهتر از طرح کلی، دست به ابتکاری زد. بر اساس گزارش منابع، پس از ترسیم خطوط اولیه با آهک، این خطوط را با نفت پوشاندند و سپس آن را آتش زدند تا نقشه کلی شهر به صورت عینی بر زمین آشکار شود (الطبری، ۱۹۸۷: ۶/۲۳۷). این اقدام نه فقط روشی مهندسی برای فهم طرح شهر بود، بلکه خود نوعی نمادپردازی محسوب می‌شد؛ انگار که منصور می‌خواست شکل‌گیری بغداد را بر زمین از آسمان نازل کرده باشد و با آتش -عنصری پاک‌کننده و مقدس در فرهنگ‌های کهن- آن را به چشم خود ببیند. این همراهی ابزار علمی با دغدغه‌های سیاسی و نمادین، تصویری روشن از سیاست فرهنگی عباسی در بنیان‌گذاری بغداد به دست می‌دهد.

۵. معماری و جغرافیای معنابخش

در تقدس بخشی به بغداد تنها عناصر روایی و نمادین ایفای نقش نکردند، بلکه ساختار معماری و موقعیت جغرافیایی شهر نیز به نحوی طراحی و انتخاب شد که زمینه‌ساز تلقی آن به عنوان «شهر مقدس» و مرکز خلافت مشروع عباسی باشد. بررسی ساختار فیزیکی و اقلیمی بغداد نشان می‌دهد که عباسیان آگاهانه شهر را نه تنها با اهداف نظامی و اقتصادی بلکه با اهداف نمادین و معنابخش ساختند.

۵-۱. شهر مدور؛ نظم کیهانی و مرکزیت قدرت

شهر مدور بغداد که توسط خلیفه عباسی منصور دوانیقی طراحی و بنا نهاده شد، از نظر هندسی و کالبدی با نگاهی به نظم کیهانی شکل گرفت. مرکزیت شهر در نقطه‌ای قرار داشت که قصر خلیفه و مسجد جامع را دربر می‌گرفت و از آنجا چهار دروازه اصلی به چهار سوی اصلی جغرافیایی باز می‌شدند. این طراحی نمادین بغداد را به عنوان محور و مرکز عالم نشان می‌داد و به طور ضمنی به مشروعیت و قدرت الهی خلافت اشاره داشت؛ قدرتی که شهر را کانون هدایت و نظم آسمانی در زمین می‌ساخت. ساختار مدور شهر علاوه بر اهداف نظامی و دفاعی، در بازتاب نظم کیهانی و

تداعی خلافت به عنوان تجسم نظم آسمانی بر زمین نقش داشت. خود خلیفه منصور، با گذاشتن اولین آجر شهر، این هدف الهی را چنین بیان کرد: «بسم الله، والحمد لله، والأرض لله یورثها من یشاء من عباده، والعاقبة للمتقین.» (ابن جوزی، ۱۹۹۲: ۸/ ۷۲). این عبارت گویای نیت معنوی و تقدس بخشی به پروژه ساخت بغداد بود. از منظر جغرافیایی و نجومی، موقعیت بغداد بر اساس خطوط طول و عرض جغرافیایی تعیین شده و در میان اقلیم های هفت گانه تقسیم شده در جغرافیای سنتی اسلامی جای گرفته است. در این تقسیم بندی، اقلیم بابل که بغداد جزئی از آن بود، به دلیل موقعیت مرکزی و برجسته اش در جهان اسلام از اهمیت بالایی برخوردار بود. این اقلیم در مرکز شش اقلیم دیگر جای داشت که عبارت بودند از: اقلیم هند، حجاز، مصر، بغداد، شبه جزیره عرب، و عراق. بغداد با قرارگیری در این موقعیت مرکزی، نقش مهمی در تحولات علمی، فرهنگی و اقتصادی جهان اسلام ایفا کرد (خطیب بغدادی، ۲۰۰۴: ۴۵/ ۱۰).

بغداد به عنوان بخشی از منطقه مرکزی این تقسیم بندی جایگاهی ویژه در تحولات علمی، فرهنگی و تجاری دوران اسلامی داشت. موقعیت آن در مجاورت رودخانه دجله و نزدیکی اش به مراکز تمدنی کهن مانند تیسفون و بابل سبب شد که این شهر به یکی از مهم ترین مراکز خلافت عباسی و یکی از پررونق ترین و پرجمعیت ترین شهرهای جهان اسلام تبدیل شود (همان جا). جغرافی نویسان نیز بغداد را در مرکز جهان میان مشرق و مغرب توصیف کرده اند؛ زیرا از نظر جغرافیایی در میانه فاصله بین خط استوا و انتهای مناطق مسکونی در شمال قرار دارد. بر اساس محاسبات جغرافی دانان، مرز نهایی نواحی قابل سکونت در شمال در عرض جغرافیایی ۶۶ درجه از خط استوا واقع شده است، در حالی که بغداد در عرض ۳۳ درجه شمالی قرار دارد که دقیقاً در میانه این گستره است (ابن الفقیه، ۱۳۴۹: ۶۷). این موقعیت بغداد را نه تنها در مرکز قلمرو خلافت عباسی بلکه در نقطه ای استراتژیک میان شرق و غرب جهان اسلام قرار می داد. همچنین، فاصله آن از آفریقا برابر با فاصله اش از خط استوا بود که نشان دهنده موقعیت متعادل و نقش محوری این شهر در شبکه های تجاری و ارتباطی دوران اسلامی است.

همان گونه که اشاره شد، بغداد در میان تقسیم بندی اقلیم ها در بخش چهارم قرار گرفته است؛ ولی بر اساس یک تقسیم بندی دیگر، در اقلیم سوم جای دارد که از شرق، از نواحی شمالی چین آغاز می شود و سپس سرزمین هایی همچون هند، سند، کابل، کرمان، سجستان، فارس، اهواز و

عراقین (عراق عرب و عراق عجم)^۱ را دربر می‌گیرد (یاقوت الحموی، ۱۹۹۷: ۳۰). بغداد در این زنجیره جغرافیایی جایگاه ویژه‌ای داشته و به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز شهری و تمدنی این اقلیم شناخته می‌شده است. موقعیت آن در این چارچوب، علاوه بر اهمیت جغرافیایی، بر جایگاه اقتصادی و فرهنگی این شهر در شبکه ارتباطی جهان اسلام تأکید دارد.

۵-۲. جای‌گیری جغرافیایی؛ حلقه پیوند شرق و غرب

منصور به دلیل اشتیاق شدید برای بهره‌برداری از مال عمومی و صرفه‌جویی در هزینه‌ها، شهرت فراوانی یافت و به همین سبب به ابوالدوانیق ملقب شد. در آن دوره، او به‌عنوان فردی با تبحر بالای تجاری، موفق به احیای نهادهای دولتی و توسعه اقتصادی آن‌ها شد. در راستای تعیین موقعیت پایتخت، منصور تصمیم گرفت در امتداد رود دجله حرکت کند و از پیروی از رود فرات اجتناب نماید؛ زیرا موقعیتی که بر روی دجله یافت می‌شد مزایای برجسته‌ای داشت، از جمله حاصلخیزی زمین‌های دو سوی رود دجله و امکان ساخت‌وساز در هر دو طرف آن؛ در حالی که در امتداد فرات ساخت‌وساز عمدتاً در کرانه شرقی متمرکز می‌شد. افزون بر این، دجله و شاخه‌های منشعب از آن مسیری را برای عبور کشتی‌ها به سمت خلیج فارس مهیا می‌ساختند (هنتس فالتر، ۱۹۷۰: ۲۵-۲۹).

به هر حال، این موقعیت جغرافیایی بغداد را به شهری کاملاً تجاری مبدل نمود. منصور در توصیف این موقعیت اظهار می‌کرد: «این دجله است و میان ما و چین هیچ مانعی وجود ندارد. هر آنچه در دریا وجود دارد از این مسیر به دست ما می‌رسد و کالاهایی از جزیره، ارمنستان و مناطق اطراف نیز به ما می‌آیند. این راه‌های زمینی نیز هرآنچه در شام و رقه وجود دارد به اینجا

۱. اصطلاح عراقین (دو عراق) به عراق عرب و عراق عجم اشاره دارد که در منابع تاریخی و جغرافیایی اسلامی به دو منطقه متفاوت اطلاق می‌شد:

- عراق عرب: این منطقه شامل بغداد، کوفه، بصره و واسط و نواحی اطراف آن بود. در دوره‌های اسلامی، این منطقه به‌عنوان قلب خلافت عباسی شناخته می‌شد و مرکزیت سیاسی و فرهنگی داشت.
 - عراق عجم: این اصطلاح به نواحی غربی و مرکزی ایران امروزی اطلاق می‌شد و شامل مناطقی مانند اصفهان، همدان، ری و قزوین بود. این منطقه در دوره ساسانیان جزئی از سرزمین ماد و پارس محسوب می‌شد، اما در دوره اسلامی، به دلیل پیوندهای اقتصادی و فرهنگی با عراق عرب، تحت عنوان عراق عجم شناخته شد.
- کاربرد اصطلاح «عراقین» بیشتر در متون جغرافیایی و تاریخی دوران اسلامی رایج بوده است و نشان‌دهنده دو منطقه‌ای بود که از نظر سیاسی، فرهنگی و اقتصادی با یکدیگر پیوند داشتند.

می‌رسانند.» بدون شک، نظر منصور بر جنبه‌های تجاری و اقتصادی، به ویژه در رابطه با بازارهای معتبر چین و شام و جریان کالاها و اجناس از آن مناطق متمرکز بود. هنگامی که منصور تصمیم به تأسیس شهر مدینه‌السلام گرفت، از بزرگان و صاحب‌نظران محلی نظر خواست و پس از تعیین موقعیت، پروژه ساخت شهر را آغاز کرد. او این شهر را چنین توصیف کرد: «این شهر جزیره‌ای است میان دجله و فرات؛ دجله در شرق آن و فرات در غرب آن قرار دارد و به‌مثابه راهی به روی جهان برای دریافت کالاها از واسط، بصره، ابله و اهواز می‌باشد» (المقدسی، ۱۹۰۹: ۱۱۹).

۳-۵. مسجد، قصر و قبه؛ معماری نمادین در خدمت تقدس

در مرکز شهر، مسجد جامع و قصر خلافت قرار داشتند که به‌نوعی محور معنوی و سیاسی بغداد بودند. در بالای قصر قبه‌ای سبز قرار داشت که تمثالی از یک سوار در بالای آن نصب شده بود. در منابع آمده است که هرگاه نیزه تمثال به سویی می‌چرخید، تهدیدی از همان سو انتظار می‌رفت. «...و القبة خضراء على رأسها تمثال فارس... و كانت تلك القبة علم بغداد و تاج البلد و مأثرة بنی العباس» (قزوینی، ۱۹۹۸: ۳۰۰). این نشانه‌های معماری نه تنها کارکرد نمادین داشتند، بلکه در تخیل عمومی، قبه و قصر به منزله چشم بیدار خلافت عمل می‌کردند.

۴-۵. ساختار دفاعی و وحدت‌ساز

بغداد در دوران خلافت عباسیان با ساختاری دفاعی و نمادین طراحی شد که هم کارکرد امنیتی داشت و هم نقش سیاسی-معنوی ایفا می‌کرد. این شهر با دو دیوار متوالی و خندق‌های عمیق احاطه شده بود، به‌گونه‌ای که مسیرهای ورود آن با دقت و با بهره‌گیری از دانش پیشرفته مهندسی نظامی طراحی شده بود. دروازه‌های مهمی همچون باب الخرساء و باب الظفر به سازوکارهای کنترل پیچیده مجهز بودند تا نفوذ دشمنان به داخل شهر تا حد امکان کاهش یابد (خطیب بغدادی، ۲۰۰۴: ۱/۱۲۳). همچنین مسیرهای ورود عمدتاً به‌شکل مارپیچ ساخته شده بودند که حملات غافلگیرانه را به تعویق می‌انداخت و این امر نشان‌دهنده سطح بالای دانش نظامی و امنیتی عباسیان بود (Lassner, 1970: 78).

در مرکز شهر، قبه‌ای عظیم به ارتفاع ۸۰ ذراع (حدود ۴۰ متر) بنا شده بود که بر فراز آن تندیس سوارکاری مسلح به نیزه قرار داشت. این تمثال نه تنها نمادی از قدرت و مشروعیت حکومت عباسی به شمار می‌آمد، بلکه به‌عنوان ابزاری نمادین برای پیش‌بینی و هشدار درباره تهدیدات و شورش‌های احتمالی عمل می‌کرد. زکریا قزوینی در آثارالبلاد نقل می‌کند که جهت

نیزه این سوارکار به سمت جهت‌های مختلف چرخانده می‌شد و ظهور خوارج یا تهدیدات از آن سمت‌ها را پیش‌بینی می‌کرد (قزوینی، ۱۹۹۸: ۳۱۵). این اقدام احتمالاً ترکیبی از نمادگرایی سیاسی و کارکردی اطلاعاتی بوده که از طریق شبکه‌های جاسوسی و امنیتی عباسیان تحقق می‌یافت (فتحی، ۱۹۶۲: ۱۴۵).

رنگ سبز قبه نیز که در فرهنگ اسلامی نماد بهشت و خلافت الهی بود به‌طور هدفمند انتخاب شده بود تا حقانیت و مشروعیت حکومت عباسی را تقویت کند. منصور، بنیانگذار بغداد، با قرار دادن این نمادها در کانون شهر، به‌طور هوشمندانه‌ای از معماری و نمادسازی برای مشروعیت بخشی به خلافت استفاده کرد. گزارش‌هایی همچون پیش‌بینی ظهور خوارج توسط تمثال سوارکار بازتابی از کارکرد سیستم اطلاعاتی پیشرفته و هشداردهنده عباسیان بود که اخبار تهدیدات را به شکلی نمادین به مردم منتقل می‌کرد (الطبری، ۱۹۸۷: ۳/۴۵۶). سقوط این قبه در سال ۳۲۹ ه‍.ق. بر اثر طوفان، در منابع تاریخی همچون المنتظم به عنوان نشانه‌ای از آغاز افول سیاسی و ضعف تدابیر امنیتی عباسیان ثبت شده است (ابن جوزی، ۱۹۹۲: ۶/۲۳۴). این سازه‌ها در کنار قرارگیری قصر منصور و مسجد جامع در هسته مرکزی شهر، بغداد را به الگویی تبدیل کردند که در آن قدرت سیاسی و دینی در یک نقطه متمرکز شده و وحدت خلافت به نمایش گذاشته می‌شد. در مجموع، ساختار دفاعی بغداد نه تنها نماد توانمندی نظامی عباسیان بود، بلکه با استفاده از نمادسازی سیاسی و معنوی، وحدت و مشروعیت حکومت را به مخاطبان داخلی و خارجی القا می‌کرد.

۶. احادیث ساختگی و نمادهای قدسی

۶-۱. احادیث پیش‌گویانه درباره ظهور شهری مقدس

بررسی منابع حدیثی و تاریخی نشان می‌دهد که در روند شکل‌گیری و تثبیت خلافت عباسی تلاش‌های گسترده‌ای برای مشروعیت بخشی به بغداد به عنوان پایتخت جدید صورت گرفته است. یکی از ابزارهای مؤثر در این زمینه انتساب احادیثی به پیامبر اسلام^(ص) بود که به نوعی پیش‌گویی ظهور و اهمیت این شهر تلقی می‌شد. این روایات که در منابعی چون *احسن التقاسیم*، *تاریخ بغداد* و *البدایه و النهایه* نقل شده‌اند نه تنها بغداد را واجد ویژگی‌های خاص و ممتاز معرفی می‌کنند، بلکه آن را به گونه‌ای تقدیس شده و برخوردار از جایگاه الهی جلوه می‌دهند. در *احسن التقاسیم* و

همچنین در تاریخ بغداد روایتی منسوب به پیامبر^(ص) با این مضمون آمده است که «شهری در میان دجله و دجل و قطریل و صراطه ساخته خواهد شد که گنجینه‌های زمین و جباران زمان به آنجا آورده می‌شوند؛ سپس آن شهر دچار فروپاشی می‌گردد و مردمانش سریع‌تر از میخ آهنین در زمینی سست فرو خواهند رفت.» در ادامه، حدیث دیگری از پیامبر^(ص) - که با توجه به محتوای آن احتمال جعلی بودنش بسیار بالاست - را چنین نقل می‌کند: «باید جابرین را از آن شهر بیرون کرد و در آن مکان ساخت‌وساز جدیدی برقرار نمود» (المقدسی، ۱۹۰۹: ۱۶۶؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۴: ۱/۲۹). از سوی دیگر، در منابعی چون تاریخ بغداد و البدایه و النهایه حدیثی دیگر منسوب به پیامبر^(ص) ثبت شده است: «سَتَكُونُ مَدِينَةً يُقَالُ لَهَا بَغْدَادُ، يَكْثُرُ عِلْمُهَا وَيَعْظُمُ شَأْنُهَا، وَيَخْرُجُ مِنْهَا عُلَمَاءٌ وَقُرَآءٌ كَثِيرُونَ» (خطیب بغدادی، ۲۰۰۴: ۱/۱۲۳؛ ابن کثیر، ۱۹۷۷: ۱۰/۵۴). این حدیث با توصیف بغداد به‌عنوان شهری که در آن دانش گسترش می‌یابد و شمار بسیاری از علما و قاریان از آن برمی‌خیزند، عملاً تصویری از بغداد به‌مثابه مرکز علمی و دینی جهان اسلام ارائه می‌دهد. چنین روایاتی با شرایط تاریخی دوران عباسیان هم‌خوانی دارد؛ زیرا این خاندان در پی آن بودند که بغداد نه تنها مرکز سیاسی خلافت بلکه کانون علمی و فرهنگی نیز معرفی شود.

۲-۶. ساخت قداست از مسیر تهدید؛ حدیث مقلاص

یکی از نمونه‌های برجسته بهره‌گیری از روایت‌سازی در خدمت قداست‌بخشی به بغداد، داستان مشهور منصور عباسی و راهب مسیحی است که در منابعی چون الفخری ابن طباطبا نقل شده است. این روایت، در عین ظاهر داستانی، کارکردی آشکار در تثبیت مشروعیت منصور و پیوند زدن اراده او با مشیت الهی دارد. ابن طباطبا در توصیف چگونگی انتخاب مکان شهر بغداد چنین نقل می‌کند: راهبی از دیر روم از یکی از یاران منصور پرسید: «چه کسی قصد ساختن شهر در این مکان را دارد؟» پاسخ دادند: «امیر المؤمنین منصور، خلیفه مسلمانان.» راهب پرسید: «نام او چیست؟» گفتند: «عبدالله.» راهب دوباره پرسید: «آیا نام دیگری هم دارد؟» پاسخ شنید: «کنیه‌اش ابوجعفر و لقبش منصور است.» راهب گفت: «به او بگویید که خود را در ساخت این شهر به زحمت نیندازد؛ چراکه در کتاب‌های ما آمده است مردی با نام مقلاص در اینجا شهری بنا خواهد کرد و تنها اوست که قادر به انجام این کار خواهد بود.» یار منصور این سخنان را برای او بازگو کرد. منصور پس از شنیدن آن، از مرکب پیاده شد، سجده‌ای طولانی به‌جای آورد و گفت: «به خدا سوگند که من مقلاص نام داشته‌ام و این لقب از کودکی همواره بر من بوده و سپس فراموش شده است.» او

در ادامه توضیح می‌دهد که در خردسالی، پیرزنی که سرپرستی او را بر عهده داشت وی را به سبب سرقت طناب‌هایی که به کودکان مدرسه بخشیده بود «مقلاص» نامیده و این لقب در میان کودکان شایع شده بود تا آنکه به مرور به فراموشی سپرده شد. منصور پس از یادآوری این پیشینه، آن را نشانه‌ای قطعی دانست که خود همان فرد موعود برای بنای شهر است (ابن الطقطقی، ۱۳۶۰: ۲۱۸-۲۱۹). این روایت - که آشکارا ساختگی به نظر می‌رسد - هدفی روشن را دنبال می‌کند: تطبیق اراده منصور با قضا و قدر الهی و همسویی آن با پیش‌گویی‌های موجود در متون ادیان دیگر. به این ترتیب، منصور نه صرفاً در مقام یک فرمانروای سیاسی بلکه به عنوان مأمور الهی و محقق وعده‌های کتاب‌های پیشین تصویر می‌شود. چنین کارکردی نشان می‌دهد که عباسیان از روایت‌های پیش‌گویانه نه فقط برای تقدس بخشی به بغداد بلکه برای معرفی خلیفه به عنوان محور تحقق مشیت الهی بهره می‌بردند.

۳-۶. روایات منسوب به امام علی^(ع) درباره بغداد و ارزیابی اعتبار آنها

در برخی منابع متأخر، روایاتی به امام علی^(ع) نسبت داده شده است که به نوعی پیش‌گویی درباره شهر بغداد تلقی می‌شوند. از جمله در *بحار الأنوار* آمده است: «سینى مدينة بين النهرين يقال لها بغداد...» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۳/۱۱۴). در کتاب *الملاحم والفتن* نیز چنین نقل شده است: «ستكون مدينة يقال لها الزوراء...» (ابن طاووس، ۱۳۷۶: ۲۸۹). در تفسیر *فرائد الکوفی* عبارتی با این مضمون دیده می‌شود: «یا کمیل! ستكون بمدينة بغداد فتن قطع الليل المظلم...» همچنین در کتاب *مناقب آل ابی طالب* آمده است: «بغداد ککسری و دمشق کقیصر...» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۲/۱۸۹). این روایات از چند جهت با تردید جدی مواجه‌اند:

- در منابع معتبر اولیه شیعی، به ویژه کتب اربعه، اثری از آنها وجود ندارد.
- سلسله سند آنها غالباً مشتمل بر راویان مجهول یا ضعیف است.
- محتوای این روایات به روشنی با اهداف سیاسی عباسیان در مشروعیت بخشی به بغداد و برجسته سازی جایگاه آن همخوانی دارد.
- فاصله زمانی میان دوران امام علی^(ع) و ثبت این روایات در منابع متأخر بسیار زیاد است. علامه مجلسی نیز در *بحار الأنوار* به ضعف این روایات اشاره کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۳/۱۱۵). در نتیجه، می‌توان احتمال داد که این احادیث در دوره پس از تأسیس بغداد و به ویژه در اوج قدرت عباسیان ساخته و پرداخته شده‌اند. کارکرد آنها، افزون بر افزودن به شهرت و جایگاه

بغداد، ایجاد نوعی مشروعیت دینی برای پایتخت عباسیان بوده است. بدین ترتیب، هم تطابق آشکار محتوای این روایات با واقعیت‌های تاریخی پس از بنای بغداد و هم فقدان آن‌ها در منابع کهن فرض جعلی بودنشان را تقویت می‌کند.

۶-۴. روایات مذهبی درباره مرگ در بغداد و جمعه‌های آن

در منابع تاریخی و حدیثی، بغداد به‌عنوان شهری با جایگاه معنوی ویژه مورد توجه قرار گرفته است. ابن‌مجاهد نقل می‌کند که در خواب اباعمر بن العلاء را دیده و پرسیده است: «خدا با تو چه کرده است؟» او پاسخ داده است: «مرا به حال خودم بگذار، هرکس در بغداد بر سنت و جماعت پایبند باشد و بمیرد، از بهشتی به بهشت دیگر منتقل می‌شود» (ابن‌کثیر، ۱۹۷۷: ۱۰/۱۰۳). ابوبکر بن عیاش نیز بغداد را «تله‌ای برای مردان» معرفی کرده و اظهار داشته است: «اسلام در بغداد است و هرکس آن را نبیند دنیا را ندیده است». ابومعاویه بغداد را «خانه دنیا و آخرت» می‌داند و برخی دیگر، عبادت‌های خاص در این شهر را برجسته می‌کنند، از جمله روز جمعه در بغداد، نماز تراویح در مکه و روز عید در طرسوس (ابن‌کثیر، ۱۹۷۷: ۱۰/۱۰۳).

خطیب بغدادی بر اهمیت حضور در نماز جمعه در بغداد تأکید می‌کند و می‌نویسد: «هرکس روز جمعه در مدینه‌السلام (بغداد) شرکت کند، خداوند جایگاه اسلام را در قلب او بزرگ می‌کند، زیرا بزرگان ما می‌گفتند: روز جمعه در بغداد مانند روز عید در سایر بلاد است». همچنین روایت شده است که ترک نماز جمعه در مسجد المنصور به معنای از دست دادن برکات آن است، چرا که «هر جمعه هفتاد نفر ولی در آن نماز می‌خوانند» (ابن‌کثیر، ۱۹۷۷: ۱۰/۱۰۳). این روایات مجموعه‌ای از تصورات مذهبی و معنوی درباره بغداد ارائه می‌دهند و آن را به شهری ممتاز در زمینه مرگ و عبادت، به‌ویژه در روز جمعه، معرفی می‌کنند. بغداد در این متون نه تنها مرکز سیاسی بلکه محلی مقدس و محور فضیلت‌های دینی جلوه داده شده است.

۶-۵. روایت‌های فضیلتی زندگی در بغداد

یکی از جلوه‌های تلاش عباسیان در برجسته‌سازی جایگاه بغداد به‌عنوان پایتخت خلافت، ظهور مجموعه‌ای از روایات منسوب به پیامبر^(ص) است که در فضیلت این شهر نقل شده‌اند. به نظر

می‌رسد این روایات - که بسیاری از محدثان معتبر آن‌ها را ساختگی دانسته‌اند - ابزاری کارآمد برای ارتقای منزلت دینی و سیاسی بغداد در اذهان مسلمانان بوده‌اند. از جمله حدیثی منقول است با این مضمون که «من زار بغداد کمن زار البیت العتیق» (خطیب بغدادی، ۲۰۰۱: ۱/۱۶۵). این روایت با قرار دادن زیارت بغداد هم‌ترازی با زیارت بیت‌الله الحرام، به‌روشنی تلاشی مبالغه‌آمیز در جهت هم‌سنگ‌سازی جایگاه پایتخت عباسیان با کعبه و حج به‌عنوان رکن اساسی دین اسلام به شمار می‌آید. نمونه‌ای دیگر در میزان الاعتدال ذهبی گزارش شده است: «سکون بغداد یعدل عبادة سنة» (ذهبی، ۱۹۶۳: ۲/۴۳۱). ذهبی در همان‌جا این روایت را به‌صراحت جعلی دانسته و اعتبار آن را رد کرده است. چنین روایاتی، صرف‌نظر از صحت یا سقم آن‌ها، بیش از هر چیز بیانگر بهره‌برداری ایدئولوژیک و سیاسی از حدیث برای مشروعیت بخشی به مرکزیت بغداد و تحکیم اقتدار عباسیان در عرصه فرهنگی-دینی بوده‌اند.

۶-۶. تجلیل با اغراق؛ شهر به مثابه فردوس زمینی

برخی از فضیلاتی که بغداد را با عباراتی اغراق‌آمیز و ستایش‌آمیز توصیف کرده‌اند. بغداد به «بهشت روی زمین» و «شهر صلح» مشهور است، گنبد اسلام و محل تقاطع دو رود بزرگ به شمار می‌رود، و همواره «الماس زمین»، «چشمه عراق»، «دار الخلافه» و «مجمع محاسن و لطایف» نامیده شده است. در بغداد ارباب هر هنر و صاحب هر نوع دانش یافت می‌شوند. ابوالسحاق الزجاج بغداد را «مرکز جهان» می‌داند و دیگر مناطق را حاشیه‌ای معرفی می‌کند. ابوالفرج البیضا نیز می‌گوید: «بغداد شهر صلح و شهر اسلام است، چرا که دولت نبوی و خلافت اسلامی در آنجا مستقر شده و ریشه دوانیده و رشد کرده است. هوای آن از همه هواها مناسب‌تر، آب آن از همه آب‌ها شیرین‌تر و نسیم آن از همه نسیم‌ها لطیف‌تر است. بغداد در منطقه معتدل مانند مرکز دایره است و در گذشته محل سکونت ساسانیان و در دوران اسلامی محل خلفا بوده است» (یاقوت الحموی، ۱۹۹۷: ۱/۴۶۱).

به نظر می‌رسد بغداد به اندازه‌ای زیبا و باشکوه بوده که نمی‌توان از زیبایی آن گذشت. بسیاری از نویسندگان درخصوص این زیبایی سخنان اغراق‌آمیز گفته‌اند. ابن کثیر در کتاب البدایه و النهایه به نقل از یونس بن عبدالاعلی الصدفی می‌آورد که شافعی گفته است: «آیا بغداد را دیده‌ای؟» و پاسخ داده شده: «نه!» شافعی در ادامه گفته است: «پس دنیا را ندیده‌ای.» وی همچنین تصریح کرده که هرگز به شهری وارد نشد مگر آنکه آن را سفر حساب کند، جز بغداد که هنگام ورود به آن،

آن را وطن خود دانسته است. برخی نیز گفته‌اند: «دنیا صحراست و بغداد مرکز آن است» (ابن کثیر، ۱۹۷۷: ۱۰/۱۰۳). در همان کتاب، ابن کثیر روایتی منسوب به پیامبر^(ص) را نقل می‌کند: «بغداد روضة من ریاض الجنة، ماؤها عسل، و ترابها مسك»^۱ (همان: ۵۵). این روایت، همچون سایر توصیفات اغراق‌آمیز بغداد، در منابع معتبر حدیثی اولیه موجود نیست و تنها در آثار قرون سوم به بعد ظاهر شده است که نشان‌دهنده تجلیل و اغراق نویسندگان در وصف شکوه و زیبایی بغداد است.

۷. نتیجه‌گیری

مطالعه بغداد عباسی نشان می‌دهد که انتخاب این شهر به‌عنوان پایتخت نتیجه‌ای از محاسبات دقیق جغرافیایی، اقتصادی و سیاسی بود و نه صرفاً بر اساس تصادف یا ویژگی‌های طبیعی زمین. منصور عباسی با تمرکز بر مسیر دجله و اجتناب از فرات، دسترسی به زمین‌های حاصلخیز، امکان ساخت‌وساز در دو سوی رودخانه و ایجاد مسیرهای تجاری به سمت خلیج فارس و دیگر مناطق شرق و غرب را فراهم آورد. این تصمیم بغداد را به شهری تجاری و اقتصادی تبدیل کرد که جریان کالاها از چین، شام، جزیره‌العرب و مناطق اطراف را جذب می‌کرد. همزمان، عباسیان از طریق مهندسی شهری و معماری نمادین، مشروعیت سیاسی خود را تقویت کردند. تمرکز قصر خلافت و مسجد جامع در هسته مرکزی شهر، همراه با قبه سبز و تمثال سوارکار، ترکیبی از قدرت سیاسی، کارکردهای نظامی-امنیتی و نمادگرایی معنوی ایجاد کرد. سازوکارهای دفاعی پیشرفته، دروازه‌های کنترل‌شده و مسیرهای مارپیچ ورودی نشان‌دهنده بهره‌گیری از دانش مهندسی نظامی و امنیتی در طراحی شهر بود.

در سطح فرهنگی و دینی، عباسیان از روایت‌سازی و احادیث منسوب به پیامبر^(ص) و امام علی^(ع) برای مشروعیت‌بخشی بهره گرفتند. این احادیث، حتی اگر ساختگی بودند، بغداد را به شهری مقدس و کانون علمی، فرهنگی و مذهبی تبدیل کردند و نقش آن را در حافظه جمعی مسلمانان تثبیت نمودند. روایت‌های فضیلت‌محور درباره زیارت، نماز جمعه و فضیلت زندگی در بغداد، جایگاه پایتخت عباسیان را به عنوان مرکزی فراتر از سیاست و اقتصاد، بلکه محلی الهی و مقدس برجسته کردند. به طور کلی، بغداد نمونه‌ای برجسته از هم‌افزایی سیاست مکان، مهندسی

۱. بغداد باغی از باغ‌های بهشت است، آبش عسل و خاکش مشک.

شهری و روایت دینی است. عباسیان با این سه محور موفق شدند شهری خلق کنند که قدرت سیاسی، مشروعیت دینی و تسلط اقتصادی را همزمان در خود بازتاب دهد..

این تحلیل نشان می‌دهد که پایتخت عباسی نه تنها محصول ویژگی‌های جغرافیایی و اقتصادی بلکه نتیجه برنامه‌ریزی دقیق حکومتی و بهره‌گیری هدفمند از نمادها و روایت‌های مذهبی بوده است. مطالعه تاریخی بغداد عباسی نشان می‌دهد که تقدس‌بخشی به شهر و پیوند آن با قدرت سیاسی، ابزار مشروعیت سیاسی بوده است. این الگو در سیاست‌های معاصر عراق نیز قابل مشاهده است: از بازسازی محله‌ها و میدان‌های تاریخی گرفته تا به کارگیری نمادهای مذهبی در پروژه‌های شهری و فرهنگی.

منابع

الف. فارسی

- ابن الطقطقی، محمد بن علی بن طباطبا. (۱۳۶۰). تاریخ فخری، در آداب مملکت‌داری و دولت‌های اسلامی، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن شهر آشوب. (۱۳۷۹). مناقب آل ابی طالب، تصحیح محمد حسین آشتیانی و سید هاشم رسولی، قم: علامه.
- ابن فقیه، ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق همدانی. (۱۳۴۹). ترجمه مختصر البلدان، ترجمه ح. مسعود، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بارانی، محمدرضا؛ کارگر، هنگامه. (۱۳۹۹). «تأثیر عوامل زمینه‌ساز سیاسی بر جایگاه عیاران در درگیری‌های نظامی و مذهبی بغداد در دوره آل بویه». مطالعات تاریخ فرهنگی (پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ)، ۱۲(۴۶)، ۱-۲۴. https://www.chistorys.ir/article_203573.html
- بریحی‌نژاد، مریم؛ جدیدی، ناصر. (۱۳۹۱). «مقایسه فرهنگ و تمدن بغداد با قرطبه در قرن چهارم». پژوهش‌نامه تاریخ، ۸(۲۹)، ۵۸-۱۹. <https://sanad.iau.ir/en/Journal/history/Article/942626>
- جعفری‌هرندی، محمد؛ بهرامیان، مسعود؛ فلاح‌زاده، احمد. (۱۳۹۹). «زمینه‌ها و علل واگرایی اجتماعی جامعه اسلامی در بغداد عصر آل بویه». سخن تاریخ، ۱۴(۳۲)، ۹۴-۱۱۷. https://skh.journals.miu.ac.ir/article_5992.html
- خاتمی، سید مهدی؛ جلالی، آزاده. (۱۴۰۲). «تحلیل ساختار شهر بغداد در عصر عباسیان». مطالعات فرهنگ و هنر آسیا، ۱۲(۱)، ۸۹-۱۱۰. <https://doi.org/10.30465/acas.2020.5132>
- کریمی، زینب؛ خاکرند، شکرالله؛ دهقان، معصومه (۱۴۰۱). «بررسی تأثیر کالبد شهری بغداد بر سلامت ساکنان آن با تکیه بر دوره اول عباسی». تاریخ پزشکی، ۱۴(۴۷)، ۱-۱۶. <https://journals.sbm.ac.ir/mh/article/view/35861>
- مسعودی، ابوالحسن علی. (۱۳۸۱). التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علی و فرهنگی.
- مقدسی، مطهر بن طاهر. (۱۳۷۴). آفرینش و تاریخ، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.

وهبی، توفیق. (بی‌تا). بحثی در باب بغداد، مترجم سید علیرضا مجتهدزاده، مشهد: دانشگاه فردوسی.

ب. عربی

ابن العبري، غريغوريوس أبوالفرج. (١٩٩٤). تاريخ مختصر الدول، تقالِب أنطوان صاليحاني اليسوعي، طبع ٢، دار الرائد اللبناني.

ابن جوزي، ابوالفرج. (١٩٩٢). المنتظم في تاريخ الامم والملوك، بيروت: دار الكتب العلمية.

ابن كثير، ابوالفداء اسماعيل. (١٩٧٧). البداية والنهاية، جزء الحادي عشر، بيروت: مكتب المعارف، لبنان.

ابن رسته، احمد بن عمر. (١٨٩١). الاعلاق النفيسة، لندن: بريل.

الفيروزآبادي، محمد ابن يعقوب الشيرازي. (١٨٧٦). القاموس المحيط، تحقيق محمد العرقسوسي، هند.

الخطيب البغدادي، أبوبكر احمد بن علي بن ثابت. (٢٠٠٤). تاريخ بغداد يا مدينة السلام، ج ١٠، تحقيق مصطفى عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، طبع ٢، بيروت.

الطبري، محمد بن جرير. (١٩٨٧). تاريخ الأمم والملوك، تحقيق محمد ابوالفضل ابراهيم، دار التراث، بيروت.

اليقوبی، احمد بن أبي يعقوب بن واضح. (٢٠٠٢). البلدان، بيروت: دار الكتب العلمية.

الدوري، عبدالعزيز. (١٩٧١). اخبار الدولة العباسية و فيه اخبار العباس و ولده، تصحيح عبدالجبار مطلبی، بيروت: دار الطليعة للطباعة والنشر، لبنان.

العميد، طاهر مظفر. (١٩٦٧). بغداد مدينة المنصور المدورة، مطبعة النعمان، النجف الأشرف، عراق.

فتحی، عبدالرحمن حسن. (١٩٦٢). الكندی، المسعودی والتاريخ الإسلامي، قاهره: مكتبة النهضة المصرية.

جواد، مصطفى. (١٩٨٩). بغداد مدينة السلام، جلد ١ طبع ١، مطبعة شفيق، بغداد، عراق.

ذهبي، شمس الدين محمد بن احمد. (١٩٦٣). ميزان الاعتدال في نقد الرجال، تصحيح علي محمد بجاوي، قاهره: دارالمعرفة.

خوارزمي، محمد بن احمد. (١٨٩٥). مفاتيح العلوم، تصحيح فان فلوتن، لندن: بريل.

المقدسي، شمس الدين محمد بن احمد البشاري. (١٩٠٩). احسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، مطبعة بريل، بيروت، لبنان.

هنتس فالتر. (١٩٧٠). المكايل و الأوزان الإسلامية وما يعادلها في النظام المتري، ترجمه: كامل العسلي، منشورات الجامعة الأردنية، عمان.

ياقوت الحموي، شهاب الدين أبي عبدالله. (١٩٩٧). معجم البلدان، جلد ١، دار صادر للطباعة والنشر، بيروت.

References

- Al-ʿAmīd, T. M. (1967). *Baghdād: Madīnat al-Manṣūr al-Mudawwara*, al-Nuʿmān Press, al-Najaf al-Ashraf, Iraq. [In Arabic].
- Al-Dhahabī, S. M. (1963). *Mizān al-ʿitdāl fī Naqd al-Rijāl*, edited by ʿAlī Muḥammad Bijāwī, Cairo: Dār al-Maʿrifa. [In Arabic].

- Al-Dūrī, A. A. (1971). *Akhbār al-Dawla al-Abbāsiyya wa-fīhi Akhbār al-Abbās wa-Wuldihi*, edited by 'Abd al-Jabbār Muṭallabī, Beirut: Dār al-Ṭalī'a li-l-Ṭibā'a wa-l-Nashr, Lebanon. [In Arabic].
- Al-Fīrūzābādī, M. (1876). *Al-Qāmūs al-Muḥīṭ*, edited by Muḥammad al-'Arqsūsī, India. [In Arabic].
- Al-Khaṭīb al-Baghdādī, A. A. T. (2004). *Tārīkh Baghdād aw Madīnat al-Salām*, vol. 10, edited by Muṣṭafā 'Abd al-Qādir 'Aṭā, 2nd ed., Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, Beirut. [In Arabic].
- Al-Khwārizmī, M. A. (1895). *Maḡāṭih al-'Ulūm*, edited by Van Vloten, Leiden: Brill. [In Arabic].
- Al-Maqdisī, M. T. (1995). *Āfarīnesh o tārikh*, translated by Moḥammad-Reżā Shafī'ī Kadkanī, Tehran: Āgāh. [In Persian].
- Al-Mas'ūdī, A. A. (2002). *al-Tanbīh wa-l-Ishrāf*, translated by Abolqāsim Pāyanda, Tehran: Elmī & Farhangī. [In Persian].
- Al-Muqaddasī, S. M. A. (1909). *Aḥsan al-Taḡāsīm fī Ma'rifat al-Aqālīm*, Brill Press, Beirut. [In Arabic].
- Al-Ṭabarī, M. J. (1987). *Tārīkh al-Umam wa-l-Mulūk*, edited by Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Dār al-Turāth, Beirut. [In Arabic].
- Al-Ya'qūbī, A. A. Y. (2002). *al-Buldān*, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic].
- Barani, M. R. & Kargar, H. (2020). "The Impact of Political Underlying Factors on the Position of Ayyar in the Military and Religious Conflicts in Baghdad during the Al-Buwayhid Period". *Cultural History Studies*, 12(46), 1-24. [In Persian]. https://www.chistorys.ir/article_203573.html?lang=en
- Barihi Nejad, M. & Jadidi, N. (2012). "In the fourth century the two capital cities in the World of Islam Baghdad". *Journal of History*, 8(29), 19-58. [In Persian]. <https://sanad.iau.ir/en/Journal/history/Article/942626>
- Faṭḥī, A. R. Ḥ. (1962). *al-Kindī, al-Mas'ūdī wa-l-Tārīkh al-Islāmī*, Cairo: Maktabat al-Nahḍa al-Miṣriyya. [In Arabic].
- Grabar, O. (1987). *The Formation of Islamic Art*. New Haven: Yale University Press.
- Hinz, W. (1970). *Islamic Weights and Measures and Their Metric Equivalents*, translated by Kāmel al-'Asalī, University of Jordan Publications, Amman. [In Arabic].
- Ibn al-Faṭḥī, A. B. A. (1970). *Mukhtaṣar al-Buldān (Abridged Book of Lands)*, translated by H. Mas'ūd, Tehran: Iranian Cultural Foundation Publications. [In Persian].
- Ibn al-'Ibrī, A. F. (1994). *Mukhtaṣar al-Duwal*, edited by Antūān Ṣāliḥānī al-Yasū'ī, 2nd ed., Dār al-Rā'id al-Lubnānī. [In Arabic].
- Ibn al-Jawzī, A. F. (1992). *al-Muntaẓam fī Tārīkh al-Umam wa-l-Mulūk*, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic].
- Ibn al-Tiḡṭāqī, M. A. T. (1981). *The Fakhri: On Statecraft and Islamic Dynasties*, translated by Muḥammad Wahīd Golpāyagānī, Tehran: Bongāh-e Tarjama va Nashr-e Ketāb. [In Persian].
- Ibn Kathīr, A. F. I. (1977). *al-Bidāya wa-l-Nihāya*, vol. 11, Beirut: Maktab al-Ma'ārif, Lebanon. [In Arabic].
- Ibn Rusta, A. U. (1891). *al-A'lāq al-Nafīsa*, Leiden: Brill. [In Arabic].
- Ibn Shahrāshūb. (2000). *Manāqib Āl Abī Ṭālib*, edited by Muḥammad Ḥusayn Āshtiyānī and Sayyid Hāshim Rasūlī, Qom: 'Allāma. [In Persian].
- Jafari Harandi, M.; Bahramia, M. & Fallahzade, A. (2020). "The fields and causes of social divergence of Islamic society in Baghdad during the era of Al-e-Bu'ay". *Discourse of History*, 14(32), 94-117. [In Persian].

- Persian]. https://skh.journals.miu.ac.ir/article_5992.html
- Jawād, M. (1989). *Baghdād Madīnat al-Salām*, vol. 1, 1st ed., Shafiq Press, Baghdad, Iraq. [In Arabic].
- Karimi, Z.; Khakrand, Sh. & Dehghan, M. (2022). "Investigating Impact of Baghdad Urban Structure on the Health of its Inhabitants during the (first) Period of the Abbasid Caliphate". *Medical History*, 14(47), 1-16. [In Persian]. <https://doi.org/10.22037/mhj.v14i47.35861>
- kennedy, H. (2004). *When Baghdad Ruled the Muslim World: The Rise and Fall of Islam's Greatest Dynasty*. Boston: Da Capo Press.
- Khatami, S. M. & Jalali, A. (2023). "City Structure Analysis of Baghdad in the Abbasid Era". *Asian Culture and Art Studies*, 2(1), 89-110. [In Persian]. <https://doi.org/10.30465/acas.2020.5132>
- Lassner, J. (1970). *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*. Detroit: Wayne State University Press.
- lassner, J. (1986). *Islamic Revolution and Historical Memory: An Inquiry into the Art of 'Abbasid Apologetics*. New Haven: Yale University Press.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space* (D. Nicholson-Smith, Trans.). Oxford: Blackwell.
- Wahbī, T. (n.d.). *A Study on Baghdad*, translated by Sayyid 'Alī-Rezā Mojtahadzāda, Mashhad: Ferdowsi University. [In Persian].
- Yāqūt al-Hamawī, S. A. (1997). *Mu'jam al-Buldān*, vol. 1, Dār Šādir li-l-Ṭibā'a wa-l-Nashr, Beirut. [In Arabic].